

Олексій ОНИЩЕНКО

В. І. Вернадський та його внесок у заснування та розвиток Національної Бібліотеки Української Держави

Розкривається історія створення в 1918 р. Національної Бібліотеки Української Держави (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) у контексті вирішення принципових питань розвитку української науки та освіти, передусім у взаємозв'язку з концепцією формування Української Академії наук, що була сформульована та втілена у життя В. І. Вернадським як її першим президентом та головою Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави. Висвітлено спадкоємність традицій та основні напрями розвитку Бібліотеки сьогодні.

Для кожної розвиненої країни існування національних установ є символом державної самоідентифікації народу, який спирається на міцне коріння і традиції національної культури. Існування національних державних інституцій є показником відповідного рівня соціально-політичного та економічного розвитку держави і, зокрема, науки, освіти, культури. Загальносвітові тенденції створення та розвитку інфраструктури національних установ активно проявилися передусім у Західній Європі в XIX ст. під час промислового перевороту та національно-державного самоусвідомлення народів, що спочатку концентрувалося у духовній сфері суспільства, а це зумовило створення національних бібліотек, музеїв, університетів або академій наук.

Україна як держава також пройшла свій шлях формування та розвитку національних інституцій у духовній сфері. Її історична доля до XX ст. склалася так, що вона, перебуваючи у складі інших держав, не мала можливості створити власну державу, а, отже, і національні інституції, що акумулювали б її історичну пам'ять та формували власний духовний контекст розвитку усіх сфер життя народу.

Хоча українська інтелігенція боролася за право сформувати національні інституції починаючи з кінця XIX – поч. XX ст., вперше така можливість виникла в період Української революції 1917–1920 рр. Реальне наукове осмислення змісту цих історичних подій як національно-демократичної революції та її впливу на історичний шлях України XX ст. почалося лише в 90-х роках XX ст. Надзвичайна активізація досліджень цього періо-

ду пов'язана із аналізом історичного досвіду того часу для розбудови незалежної Української держави сьогодні, коли відбувається реформування суспільного життя, про що свідчить фундаментальна бібліографія праць про Українську революцію 1917–1920 рр., що нараховує близько 7 тис. назв¹. Осмислюючи події того часу сьогодні, ми розуміємо, що вони мали невідповідний характер, і, по праву посідаючи своє місце серед визвольних процесів Європи і світу, цей період був одним із визначальних для опрацювання концептуальних засад побудови Української держави та ролі національних інституцій у її діяльності.

У цей період вперше в Україні було утворено такі національні інституції, як Національна академія наук, Національна бібліотека та Національний музей. Їх заснування безпосередньо пов'язано з ім'ям В. І. Вернадського та його однодумців, міцним науковим потенціалом видатних учених та діячів культури, фахівців з бібліотечної та книжкової справи². За дуже короткий час було фундаментально розроблено цілісний погляд на розвиток національної науки, культури, освіти з урахуванням історичних особливостей розвитку України і необхідності включення її у світовий процес на рівноправних

¹ Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Наук.-бібліогр. вид. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; Уклад.: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва та ін. – К., 2001. – 816 с.

² Детально це висвітлюється у спеціальній монографії, присвяченій історії Національної бібліотеки України, яка носить ім'я її засновника Володимира Івановича Вернадського з 1988 р.: Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941 рр. – К., 1998.

Онищенко Олексій Семенович, академік НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

засадах. Вагома роль В. І. Вернадського у цих процесах вже частково розглядалася у спеціальних дослідженнях, зокрема в наукових працях К. М. Ситника, С. М. Стойка, О. М. Апанович, Г. М. Доброва, В. І. Онопрієнко та ін.³ Нещодавно в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського вийшов друком бібліографічний покажчик «В. І. Вернадський. Вчений. Мислитель. Громадянин» (К., 2003), де наводяться праці, в яких досліджувалася його діяльність щодо створення НАН України та Національної Бібліотеки Української Держави, висвітлено рукописний фонд В. І. Вернадського, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ⁴.

Створення Національної Бібліотеки відбувалося в неординарних умовах, коли неможливо було автоматично запозичити досвід інших країн щодо визначення її статусу і функцій, формування національного за змістом бібліотечного фонду та визначення її ролі в державотворенні, системі науки, освіти, культури. Слід зауважити, що формування ідеї національної бібліотеки та перші кроки у її реалізації тісно пов'язані як з політичними подіями того періоду, так і з розробкою різних концепцій організації національної науки та освіти, що характеризували український науковий, культурний та суспільно-політичний рух складного та суперечливого кризового періоду 1917–1919 рр.

Вперше на державному рівні ідея заснування Національної академії наук (НАН) та Національної бібліотеки України (НБУ) у комплексі питань розбудови української науки та освіти зародилася при їх обговоренні М. П. Василенком та В. І. Вернадським навесні 1917 р., коли після Лютневої революції українська інтелігенція була захоплена ідеями відродження національної науки та культури. Спочатку питання заснування Національної академії наук та Національної бібліотеки не були пов'язані між собою. У зв'язку із призначенням у березні 1917 р. М. П. Василенка попечителем Київської учбової округи він, разом з іншими відомими членами Українського наукового товариства (далі – УНТ) – П. Я. Стебницьким та О. І. Лотоцьким (вони того часу працювали у Петрограді), – написав доповідну записку щодо реформи освіти й науки в Україні, яка передбачала створення НБУ та фінансову підтримку УНТ з метою перетворення його на Українську Академію наук⁵.

М. П. Василенко згуртовує довкола себе відомих на той час діячів українського руху, серед яких В. П. Науменко, Є. О. Ківлицький та ін. Проте тоді не вдалося вирішити питання про НАН та НБУ: ні коли Міністром

³ Ситник К. М., Стойко С. М., Апанович Е. М. В. І. Вернадський. Жизнь и деятельность на Украине. – К., 1988; Добров Г. М., Онопрієнко В. І. В. І. Вернадський – організатор науки на Україні // Вісн. АН УРСР. – 1988. – № 3.

⁴ В. І. Вернадський // Видатні вчені Національної академії наук України: Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. – К., 1998. – С. 26–28.

⁵ Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко. – К., 1993. – С. 146–147.

народної освіти був С. Ф. Ольденбург, ні при його наступнику С. С. Салазкіні. Але призначення 19 серпня 1917 р. М. П. Василенка та В. І. Вернадського товаришами (заступниками. – О. О.) міністра освіти у Тимчасовому уряді суттєво змінює попередні погляди М. П. Василенка⁶ стосовно устрою УАН та Бібліотеки⁷. Було навіть обрано Комісію для розробки статуту Академії, але через крах Тимчасового уряду цю справу було відкладено більше ніж на рік⁸. На той час питання створення Національної Бібліотеки не пов'язувалося Василенком з Українською Академією наук, оскільки концепція УНТ ґрунтувалася на уявленні про Академію як здебільшого гуманітарний науковий клуб. Бібліотека, на думку М. П. Василенка, мала бути незалежною і підпорядковуватися лише урядові. Зустріч з В. І. Вернадським змінила погляди М. П. Василенка щодо статусу Академії та Бібліотеки. Саме тоді в уряді обговорювалося питання про створення Академії наук у Грузії, в Україні та Сибіру⁹. Від того часу М. П. Василенко та В. І. Вернадський стали працювати над концепцією створення УАН, за якою Академія розглядалася як загальнонаціональна державна установа, де за державної підтримки розвивалися б не лише гуманітарні, а й усі інші, передусім природничі, галузі знань та комплекси наук. Ця концепція була альтернативною думкам щодо гуманітарного спрямування АН на базі УНТ¹⁰. Це обґрунтовувалося необхідністю всебічного розвитку національної науки як основи соціально-економічного зміцнення незалежної Української держави, сили, що спроможна за короткий час ліквідувати прогалини у цьому напрямі, сформувати наукові засади розвитку політики, міцної економіки, духовних пріоритетів нації та держави, підняти Україну на світовий рівень.

Однак створення такої Академії було неможливим без наукової бази – бібліотеки, яка б акумулювала усі досягнення світової науки та культури та могла активно впливати на процеси розбудови держави. Національна бібліотека у світлі цих завдань автоматично ставала органічною часткою Української Академії наук.

Це питання знову постало, коли М. П. Василенко повертається до Києва у 1918 р. і запрошується гетьманським урядом до виконання обов'язків Прем'єр-міністра і міністра освіти (до призначення на цю посаду Ф. А. Лизогуба), коли він успішно сформував Кабінет та приділив значну увагу практично усім питанням науки та

⁶ Вернадський В. І. Дневники, 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920 гг. – Киев, 1994. – С. 12.

⁷ Архів Російської Академії наук (Москва), ф. 518, оп. 1, спр. 70, арк. 8.

⁸ Інститут рукопису НБУВ, ф. X, спр. 32919, арк. 95–96.

⁹ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. – К., 1993. – С. 37, 46–47.

¹⁰ Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Українське наукове товариство: Вклад в національну культуру // Вісн. АН України. – 1990. – № 11. – С. 73–74; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. – С. 47–48; Історія Академії наук України, 1918–1923 рр. : Документи і матеріали. – К., 1991.

культури¹¹. 21 червня 1918 р. Рада Міністрів Української держави схвалила Закон про утворення Головного управління мистецтва і національної культури у складі Міністерства освіти, перейменованого у Міністерство освіти та мистецтва Української держави, яке очолює П. Я. Дорошенко¹². При Міністерстві утворюються дві комісії: у справах вищої школи і наукових установ та з розробки законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві, очолити які М. П. Василенко запросив В. І. Вернадського¹³. Запрошуючи до участі у створенні Академії видатних учених, М. П. Василенко підкреслював: «При Народном Министерстве Просвещения образована Комиссия, целью которой является разработка законопроекта об образовании Украинской Академии Наук в Киеве. Предполагается основание крупного нового исследовательского центра, стоящего на уровне современных требований – поэтому при Академии должна находиться библиотека, имеющая значение Национальной библиотеки...»¹⁴. Звертаючись до В. І. Вернадського, М. П. Василенко підкреслював нагальність створення бібліотеки та необхідність з'ясувати питання про можливість передачі з наукових університетських та публічних бібліотек дублетів та збирання книжкових фондів ще до офіційного оголошення її заснування¹⁵.

Обговорюючи ідею фундації провідної наукової установи, М. П. Василенко разом із В. І. Вернадським, викликаним із Полтави, на першому засіданні Комісії зі створення Академії, яке відбулося 9(22) липня 1918 р., обговорили питання вибору місця для будівлі Академії, відкриття академічної друкарні, Національної бібліотеки та Національного музею¹⁶. В. І. Вернадський у записці «До створення УАН» пропонує відмовитися від застарілих принципів організації академії як наукових товариств, властивих західним академіям, заснованих у XVI–XVII ст. Розвиток природознавства у другій пол. XIX – поч. XX ст. висунув нові умови для розвитку науки. Для визнання УАН у міжнародній спільноті академії вона мала бути побудованою на нових принципах.

По-перше, національний принцип: Академія мала сприяти зростанню української національної самосвідомості та української культури шляхом поширення наукового знання, вивчення минулого та сучасного розвитку України у всіх проявах духовного, державного та соціально-економічного життя.

По-друге, державний принцип: він передбачає статус Академії як державної установи, оскільки лише дер-

¹¹ Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко. – С. 126–127; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.: Філадельфія, 1995. – С. 165–166, 170, 228–234, 356.

¹² Дорошенко Д. Історія України (Українська Гетьманська держава). – Ужгород, 1936. – Т. 2. – С. 336.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 2, спр. 7, арк. 28–28 зв.

¹⁴ Там само, оп. 1, спр. 135, арк. 18–18 зв.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 518, оп. 5, спр. 94, арк. 15, 16.

жава може забезпечити належну організацію наукового дослідження продуктивних сил країни та її природних багатств, економіко-статистичного вивчення населення, знайти засоби для підвищення продуктивності праці та забезпечення економічного базису для розвитку України як держави.

По-третє, «зв'язок Академії із місцевим життям. Науково-практичне значення дослідження Академії для буденного життя населення, спрямоване на розвиток матеріального та духовного життя людей». Ці завдання ніколи не ставилися в академіях, що працювали на засадах наукових товариств. Новаторство Вернадського було в тому, що при організації пізніше другого відділу Академії, поряд з природничими науками, фізикою та математикою, він створює «розряд прикладного природознавства», де поєднуються прикладні знання, пов'язані із технікою, промисловістю, сільським, лісовим та водним господарством.

Спочатку В. І. Вернадський запропонував чотири відділення: історико-філологічне, фізико-математичне, економічно-юридичне та прикладного природознавства. Абсолютно новим був останній напрям. Серед перших наукових установ було визначено Національну бібліотеку, Фізичний інститут, Інститут дослідний біологічний, Хімічну лабораторію, Інститут мінералогії, Національний музей (що складається із 7 відділень: геологічного, мінералогічного, доісторичної археології, етнографії, ботаніки, зоології, антропології, палеонтології); історичний Український музей; астрономічну обсерваторію; Комісію з видання словника живої української мови. Водночас він пропонував подбати й про інші інституції, наприклад, Археографічну комісію, Археологічний інститут, а також про ряд комісій, що вивчають окремі напрями наук – комісії з вивчення продуктивних сил України, економічно-статистичних ресурсів України, видання пам'яток українського красного письменства та мови тощо. Особливу увагу він приділяє природничому напряму та Національному мінералогічному музею, записку про котрий він також подав до Комісії, розуміючи, що ці дослідження закладають підвалини не лише для розвитку вивчення матеріальних природничих ресурсів України, а й для найбільш передового на той час напряму природничих наук. Він же поставив питання й про новий Статут Академії, підкреслюючи, що жодний з існуючих у світовій практиці статутів не може бути покладений в основу її діяльності.

На цьому ж засіданні Комісії завідувач бібліотеки Університету св. Володимира, географ і картограф В. О. Кордт проголосив доповідь «Про Національну бібліотеку»¹⁷, а пізніше подав спеціальну записку. У ній В. О. Кордт наголошує, що «все культурные государства заботятся не только об учреждении и пополнении научных книгохранилищ при своих высших учебных заведениях, но создают, кроме того, еще центральные книгохранилища, т. наз. государственные или национальные

¹⁷ Архів Президії НАН України, ф. Р–251, оп. 1, спр. 1 «Б», арк. 1–2.

библиотеки, которым они посвящают свое особое внимание и покровительство, чтобы собрать в одном центре, по возможности, все те произведения всемирной научной литературы, которые необходимы современникам и будущим поколениям для строго научных и общеобразовательных целей». На його думку, є доцільним, щоб УАН, як вища наукова корпорація, взяла на себе завдання керувати організацією Національної Бібліотеки Української Держави, а також дбати про її успішний розвиток¹⁸.

Рада Міністрів доручає М. П. Василенку представити законопроект про Національну Бібліотеку. Протягом липня В. І. Вернадський, М. П. Василенко та В. О. Кордт доходять згоди з питань організації УАН та Національної Бібліотеки¹⁹.

Вже 20 липня (2 серпня) на четвертому засіданні Комісії розглядається проект закону про Національну бібліотеку та її фонд, його доопрацювання доручається В. І. Вернадському та В. Л. Модзалевському²⁰. Звертаючись до гетьмана Павла Скоропадського, В. І. Вернадський пише: «...В заседании 20 июля академической Комиссии прошло решение об основании Национальной библиотеки Украинской державы. В то же время дело о создании Украинской Академии наук продвинулось настолько, что в течение ближайшей недели является необходимость приступить к созданию ее статута. Эти два учреждения, имеющие первостепенное национальное значение, должны явиться могучими факторами дальнейшего развития науки и просвещения на Украине и поднятия ее духовных сил»²¹.

Після активного обговорення питань заснування Бібліотеки та залучення до цієї діяльності найвідоміших учених зі світовими іменами, таких як фізик і хімік В. О. Кістяківський, геолог П. А. Тутковський, біолог М. Ф. Кащенко, мистецтвознавець Г. Г. Павлуцький, філолог Є. К. Тимченко, фізик І. І. Косоногов, економіст М. І. Туган-Барановський та ін., колектив учених під керівництвом В. І. Вернадського починає розробляти Статут Академії²². Згідно зі Статутом УАН поділялася на три відділи: історико-філологічних, фізико-математичних та соціальних наук – і починала свою діяльність з п'яти установ: Інституту прикладної механіки, Геодезичного інституту, Фізичного інституту, Ботанічного та Акліматизаційного садів. Ідеї В. І. Вернадського надалі були підтримані видатними вченими, які працювали в галузі природничих наук: ученим у галузі будівельної механіки С. П. Тимошенко, ботаніком О. В. Фомінін, геоботаніком і ґрунтознавцем Г. М. Висоцьким, фізіо-

логом рослин Є. П. Вотчалом, хіміком-технологом В. Г. Шапошниковим та ін.

Не очікуючи заснування Академії, гетьманський уряд затверджує розроблений М. П. Василенком, В. О. Кордтом та В. І. Вернадським Закон про утворення Фонду «Національної Бібліотеки Української Держави» (1918 р.). Підписаний Павлом Скоропадським і затверджений Радою Міністрів 2(15) серпня 1918 р., він набрав чинності після його опублікування 8(21) серпня 1918 р. у «Державному Вістнику»²³.

Обговорюючи 10(23) серпня 1918 р. питання про Статут Академії наук, Комісія розглядала також список установ і постійних комісій, які мали функціонувати при Спільному зібранні ВУАН, до котрих у першу чергу було віднесено Національну бібліотеку. У 7 параграфі Статуту Української Академії Наук у Києві та пояснювальній записці до законопроекту наголошувалося: «Національна книгозбірня незалежна від будь-якого відомства й од Академії в своєму внутрішньому ладі, але директор обирається Академією та й подається на затвердження Верховної влади в порядку, затверженому для службових осіб Академії наук, а участь академіків у діяльності Національної книгозбірні визначається спеціальним Статутом книгозбірні, який переводиться законодавчим шляхом»²⁴.

Складність фундації національної бібліотечної установи, що не мала власної матеріальної бази та фонду, покладеного в основу, зумовили передбачене Законом створення Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в Києві (далі – ТК) на чолі з В. І. Вернадським та асигнування 500 тис. крб. на придбання книжок. М. П. Василенко доручає В. І. Вернадському подбати про відповідний штат Національної бібліотеки та її тимчасове приміщення²⁵.

В. І. Вернадський формує склад ТК, залучає до підготовки основних документів В. О. Кордта, з яким розробляють Інструкцію ТК²⁶. Фактично Бібліотека почала свою діяльність з утворення 23 серпня (5 вересня) ТК, до складу якого увійшли акад. В. І. Вернадський (голова), акад., філолог А. Ю. Кримський (неодмінний секретар), акад., філолог С. О. Єфремов, філолог та українознавець Г. П. Житецький, картограф В. О. Кордт та з початку 1919 р. – історик Д. І. Багалій²⁷. Діяльність ТК ґрунтувалася на принципах, які передбачали управління Бібліотекою на демократичних засадах, але з правом вирішальної ролі самого Комітету.

Проект Статуту НБУ обговорювався на першому за-

¹⁸ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві. – К., 1919. – С. X–XIII.

¹⁹ Вернадский В. И. Дневники. – С. 120–122, 129.

²⁰ Архів Президії НАН України, ф. Р–251, оп. 1, спр. 1 «Б», арк. 12.

²¹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп.1, спр. 135, арк. 7; Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр.1 «Б», арк. 12–15.

²² Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві. – К., 1919. – С. 2–8.

²³ Закон про утворення Фонду «Національної Бібліотеки Української Держави» // Бібл. вісн. – 1993. – № 3/4. – С. 12.

²⁴ До Ради Міністрів Української Держави од Міністра Народньої Освіти та Мистецтв пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. – К., 1918. – С. 18.

²⁵ Архів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, оп.1, спр.1, арк. 3 зв. (далі – Архів НБУВ).

²⁶ Інститут рукопису НБУВ, ф. 1, № 47359.

²⁷ Там само, ф. 52, № 22.

сіданні ТК, де, зокрема, йшлося про: «Національна бібліотека має задовольняти а) загальнонаукові вимоги і б) спеціально-українські (Україніки), беручи останні в найширшому розумінні і як краєві (відомості про Україну, як краї з кожного погляду), і як національні (відомості про український народ за межами України (напр. в Америці)». Загальнонауковий фонд Національної Бібліотеки «має складатися з книжок з усіх паростів людського знання, писаного геть усіма мовами», а відділ Україніка – з «а) книжок українською мовою усякого змісту і б) з книжок про Україну всіма мовами»²⁸. Як архів духовного життя України засновувалися відділи рукописів та бібліографічний. На цьому ж засіданні йшлося про підготовку закону про безкоштовні примірники всіх видань України²⁹. Подальший розвиток цієї ідеї знайшли в Інструкції Тимчасовому Комітетові для заснування Національної Бібліотеки Української Держави у м. Києві, його Відозві та Статуті Бібліотеки, що був ухвалений на одному з перших засідань Академії.

Інструкція ТК чітко зорієнтована на створення національного книжкового та рукописного фонду України: «Мета Тимчасового Комітету закласти на Україні велику книгозбірню всесвітнього типу, яка гуртувала би в собі все, що витворено людською думкою та життям по всіх науках... Знов же Національна Бібліотека на Україні, поруч цієї мети має ще й свою спеціальну завдання, а саме – закласти відділ Усгаїніса, присвячений літературі про Україну та український нарід. В цій відділі повинно згуртуватися все, що друкувалося будь коли і будь-де українською мовою, – повинна згуртуватися, незалежно од змісту і напрямку, література, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво, побут, соціальні та економічні умови життя і та инш. Разом з тим до відділу Усгаїніса входить і все, що торкається території Української Держави. Сюди вступає література про природу, побут, історію, економічні та соціальні умови Закарпатської Русі-України, Буковини, Русі Угорської, Галичини, чи в їх сучасному, чи в їх минулому обсягові, та тих країн Північної й Південної Америки, де пороскидалися суцільні осадки вкраїнського племені»³⁰.

Перед ТК постало п'ять конкретних завдань: 1) розробка Статуту Національної Бібліотеки; 2) підготовка відкриття Національної Бібліотеки; 3) придбання та каталогізація книжок – тобто формування фонду та його організація; 4) управління фондом та його облік; 5) кадрове та технічне забезпечення діяльності бібліотеки.

На перших засіданнях ТК у серпні – вересні 1918 р. вирішувалися організаційні питання: підготовка

Інструкції ТК, звернення до офіційних установ, товариств, організацій, спілок, приватних осіб, питання про тимчасове приміщення для Бібліотеки, вироблення стратегії комплектування фондів, організація збирацької діяльності, придбання бібліотек у приватних осіб. Водночас як одне з найважливіших постало питання розробки відносин та зв'язків з Академією наук, зокрема про доцільність створення Бібліотеки при Академії наук на автономних засадах. Її функції, зокрема публічність та загальнодоступність, сприймалися всіма відомими вченими як національні, незважаючи на підпорядкованість Академії наук, оскільки наукові бібліотеки, маючи специфіку складу і змісту фондів, обмежують доступ для широкого кола масового читача.

Засновники Бібліотеки вважали, що справжню Національну бібліотеку здатні були створити лише спільний науковий та організаційний талант видатних українських учених, а підпорядкованість Академії, визнаної поза політичною боротьбою, сприяла би її цілісності та реальному значенню національної за фондами, функціями, кадрами, незважаючи на назву та зміну влади³¹. Крім того, В. І. Вернадський, розуміючи важливість розвитку національних функцій Бібліотеки в державотворчих процесах, вважав за необхідне поставити питання про організацію спеціального бібліотечного підрозділу, який би сприяв діяльності майбутнього парламенту: «цей відділ містив би в собі книги політичного змісту, закони, парламентську літературу і т. д.»³².

В. І. Вернадський починає діяльність зі збирання початкового фонду Національної Бібліотеки з найцінніших для української історії та культури фондів. Вже на першому і другому засіданні обговорювалася можливість придбання колосальних за складом та змістом бібліотек історика Б. В. Антоновича, філологів і просвітників Б. Д. Грінченка та В. П. Науменка, філолога-сходознавця і славіста А. Ю. Кримського, а також Наукового товариства імені Шевченка, Товариства «Просвіта» тощо, щоб закласти основу фонду. Протягом місяця було розроблено символіку Бібліотеки: чотирикутний штампель з написом «Національна Бібліотека Української Держави у Києві», тризубом з хрестом та датою заснування – 1918 р.³³

У Відозві від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави були продекларовані спільно розроблені чотири принципи формування Національної Бібліотеки: універсальність фонду («відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу»); збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і український народ українською та іншими мовами (український відділ); позаполітичність і незалежність від «суспільних настроїв»; загальнодоступність – відкритість для всіх і для кожно-

²⁸ Кордт В. О. Про Національну Бібліотеку Української держави // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві. – К., 1919. – С. 10–11; Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

²⁹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 1–1 зв.

³⁰ Інструкція Тимчасовому Комітетові для заснування Національної Бібліотеки Української Держави у м. Києві // Бібл. вісн. – 1993. – № 3/4. – С. 12–13.

³¹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 2–2 зв.

³² Там само, арк. 10.

³³ Там само, арк. 12.

го, безкоштовність й легкодоступність до інформації³⁴.

Крім того, фундатори вбачали у Національній Бібліотеці наукову установу, що вивчатиме сучасну та давню книгу, науковим центром книгознавства, бібліотекознавства та біобібліографічної роботи в Україні. Передбачалося заснування при ній наукових товариств, видавнича діяльність, скликання з'їздів з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, біобібліографії тощо³⁵. Створення Бібліотеки спиралося на досвід інших країн, зокрема Університетської Ягеллонської бібліотеки у Кракові³⁶, а також відомих національних бібліотек як Паризька, Лондонська, Вашингтонська, Мюнхенська, Берлінська, Лейпцизька, Віденська, Християнівська та ін.³⁷ Високий рівень концепції Національної Бібліотеки визначив і те, що Статут Бібліотеки було схвалено – незважаючи на певні ідеологічні та політичні розбіжності наступних влад – у незмінному вигляді як за Директорії, так і за радянської влади. Бібліотеку не закрили навіть під час денікінської окупації Києва.

Перший варіант Статуту було затверджено Спільним зібранням УАН 21 грудня 1918 р. під головуванням В. І. Вернадського³⁸. У ньому декларувалися усі принципи національної бібліотеки, що були характерні для інших національних бібліотек світу: збирання універсального наукового фонду, а також національного фонду українки, вільний, безкоштовний доступ до фондів та інформації про них не лише в Національній Бібліотеці, а й в Україні, позаполітичність – це принципи бібліотеки світового рівня, які тривалий час були взірцевими.

Після встановлення радянської влади, у лютому 1919 р., В. І. Вернадський та А. Ю. Кримський у доповідній записці та на спеціальній зустрічі із головою Центрального Виконавчого Комітету України В. П. Затонським відстоювали необхідність збереження Академії та її Бібліотеки як національних інституцій. Ідея Бібліотеки з концептуальними поглядами її фундаторів була прийнята цілком, назва ж – Національна Бібліотека Української Держави – не була прийнята радянською владою, бо вважала слово «національний» чужомовним. У протоколі засідання Тимчасового Комітету від 2 травня 1919 р. зазначалося: «З огляду на те, що назва «Національна» є чуже слово, перекласти це слово на українську мову «Всенародня»; таким чином, Національна Бібліотека у Києві повинна називатися «Всенародня Бібліотека при Українській Академії Наук у Києві»³⁹ (далі – ВБУ).

³⁴ Киевская мысль. – 1918. – 2(15) сент. Окремий вип.: Від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави у м. Києві. – [К., 1918]. – 2 с. Див. також проект: Інститут рукопису НБУВ, ф. 33, № 3055. Статут Національної Бібліотеки Української Народньої Республіки в м. Києві при Українській Академії Наук. – К., 1919.

³⁵ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 64, арк. 1, 3.

³⁶ Там само, спр. 75, арк. 4.

³⁷ Там само, оп. 1, спр. 1, арк. 7 зв.

³⁸ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праць до кінця 1919 р. – К., 1919. – С. 38.

³⁹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 88.

У 1919 р. після окупації Києва Добровольчою армією і поїздки В. І. Вернадського (який був особисто знайомий із деякими членами Особливої наради) до Ростова для узгодження питання щодо Академії Статут Бібліотеки було ще раз перероблено В. О. Кордтом відповідно до нових політичних обставин, перекладено на російську мову і передано на затвердження Уповноваженому по народній освіті при Головнокомандуючому А. І. Денікіні⁴⁰. Відомо, що генерал А. І. Денікін припинив діяльність Академії наук разом з усіма законодавчими актами українських урядів і планував встановити Російську академію, що, в свою чергу, не могло не вплинути на текст Статуту ВБУ. Так, у ньому пункт про україніку вже не визначений пріоритетним і був поміщений після загального відділу як Український відділ; було знято пункт про складання Бібліотекою загальноукраїнського каталогу тощо⁴¹. Генерал Денікін прийняв В. І. Вернадського, а його доповідна записка стосовно Академії наук і Бібліотеки при ній була розглянута на Особливій нараді 18 вересня (1 жовтня) 1919 р. Ліквідацію Академії було призупинено, але водночас Денікін поставив питання про альтернативну академію Півдня Росії⁴².

Дипломатичні здібності В. І. Вернадського допомогли йому переконати А. І. Денікіна у необхідності української Академії та Національної бібліотеки з важливим напрямом українки. Майно Академії та Бібліотеки було взято під охорону до остаточного вирішення питання, що у цей період безладдя врятувало її від пограбування. Повернення більшовицької влади зняло це питання, а Статут Бібліотеки було залишено у попередній редакції.

Комплектування національного фонду, як універсального наукового та спеціалізованого українознавчого, було на першому етапі складним, тому велике значення мали особисті зв'язки В. І. Вернадського та його колег з ученими з різних країн світу, які на його прохання стали надсилати свої бібліотечні зібрання. Розуміючи, що такий фонд не можна за короткий час сформувати лише за рахунок поточного постачання видавничої продукції, ТК організує, передусім, збирацьку діяльність та книгообмін. На той час основними джерелами комплектування стали приватні бібліотеки, книгарні, книжкові бази, фонди громадських організацій та просвітницьких установ, де зберігалися дублетні примірники їхніх видань. Початковий період існування ВБУ (1918 – поч. 1919 рр.) характеризується активним збиранням та купівлею особистих бібліотек, передусім відомих учених і професорів університету, діячів науки, культури та освіти, налагодженням зв'язків із видавництвами та бібліотеками для купівлі й обміну книгами. Оскільки усі члени ТК були учасниками різних українських громад, українознавчих товариств, зокрема НТШ та УНТ, фонди Бібліотеки поповнювалися також за рахунок пожертв від різних установ та приватних осіб. У результаті цієї діяльності вже через п'ять років фонди Бібліотеки нарахову-

⁴⁰ Там само, арк. 183–184.

⁴¹ Там само, арк. 186–188.

⁴² Вернадский В. И. Дневники. – С. 163, 263.

вали близько мільйона книжок, газет, часописів, образотворчих, музичних, рукописних та ін. видів бібліотечних одиниць зберігання.

Отже, хоча В. І. Вернадський, як відомо, через хворобу залишився у Криму і не повернувся до Києва, члени ТК продовжили його справу. Попри те, що Україна перебувала у стані політичної нестабільності, змін влади, воєн та революцій, голодомору, незважаючи на відсутність коштів для Бібліотеки, постійного приміщення та переїзди з місця на місце, вони наполегливо працювали над формуванням фонду Національної Бібліотеки, відпрацьовували механізм її діяльності.

З того часу минуло 85 років. Національна бібліотека пройшла дуже складний шлях і відчула на собі усі колізії соціально-політичного життя України, виконувала різні функції і багато разів перейменовувалася – у Національну бібліотеку України у місті Києві при Українській Академії наук (1919); Всенародну (Національну) Бібліотеку України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві (1919–1920); Всенародну Бібліотеку України в Києві (1920–1934); Державну бібліотеку УАН (1934–1936) та Бібліотеку Академії наук УРСР (1936–1948); Державну публічну бібліотеку УРСР (1948–1965); Центральну наукову бібліотеку Академії наук УРСР (1965–1987). З 1988 р. вона називається іменем свого фундатора як Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського Академії наук УРСР (1988–1996).

Весь цей час, незважаючи на зміни долі, Бібліотека була національною не за назвою, а за змістом її фондів, функціями та роллю у суспільному та культурному житті держави. Бібліотека накопичила, зберегла, опрацювала величезну книжкову та рукописну спадщину України, розвивала ідеї національного книжкового фонду та національної бібліографії – тобто продовжила ідейну традицію фундаторів Бібліотеки, пронесла її через десятиліття та розвила вже у сучасний період. Здобуття Україною незалежності в 1991 р. супроводжувалося відновленням національних установ. У 1996 р. Бібліотеці повертається статус національної Указом Президента України від 5 квітня 1996 р. № 244/96 «Про надання Центральній науковій бібліотеці імені В. І. Вернадського статусу національної». За цей період Бібліотека накопичила 13-мільйонний фонд літератури, здобула світове визнання.

У зв'язку з цим у 90-х роках опрацьовується нова концепція структури і функцій Бібліотеки, спрямована на оптимізацію використання її багатоаспектних можливостей як найзначнішого за документальними ресурсами книжкового та рукописного державного сховища України, а також провідної у своїй галузі науково-дослідної установи, яка досліджує коло взаємопов'язаних книгознавчих, бібліотекознавчих, бібліографознавчих, архівознавчих, науково-інформаційних та інших питань. Сьогодні у структурі Бібліотеки функціонують п'ять науково-дослідних інститутів (бібліотекознавства, української книги, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень) та чотири центри (бібліотечно-інформаційних технологій, консервації і реставрації, культурно-про-

світницький, науково-видавничий), що забезпечують комплексне вирішення завдань збирання, зберігання та використання документної інформації та документально-інформаційних ресурсів.

В НБУВ засновано Фонд президентів України, завданням якого є збирання, зберігання та уведення у науковий і культурний обіг документальних матеріалів, що висвітлюють політичну й державну діяльність та життя президентів України. Утворено національну юридичну бібліотеку, яка ставить за мету формування інформаційних ресурсів у галузі законодавства та права, а також Службу інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади, розгортається комплексна аналітична, прогностично-консультаційна система, що має завданням інформаційно-аналітичне забезпечення управління процесами реформування українського суспільства і на базі документних матеріалів та електронних потоків інформації аналізувати політичні та соціально-економічні процеси в Україні, процеси державотворення.

Видаються спеціалізований журнал «Бібліотечний вісник», збірники «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», «Рукописна та книжкова спадщина України». Бібліотека починає видавати фундаментальні наукові праці в галузі національної бібліографії, історії книги, бібліотечної справи, інформаційно-аналітичної діяльності, формування та використання документальних інформаційних ресурсів, а також інформаційні бюлетені «Україна: події, факти, коментарі», «Резонанс» (на основі аналізу матеріалів Інтернет-видань про Україну) та ін.

Бібліотека працює у світі, що постійно змінюється. Вона відображає ці зміни та є їх безпосереднім учасником. На сьогодні ці зміни стосуються не лише бурхливих соціально-політичних та економічних перетворень в українському та світовому суспільстві, вони визначаються й інтенсивним розвитком інформаційного суспільства, коли поширення знань завдяки новітнім технологіям змінює і зміст бібліотечної діяльності, зумовлює перетворення бібліотек на інфоцентри. Розвиток мережі бібліотек системи НАН України сьогодні спрямований на створення інтегрованих ресурсів української науки на базі веб-сервера НБУВ та наукової електронної бібліотеки, забезпечення доступу вчених до її реферативних та повнотекстових баз даних, зокрема, електронного каталога, а також до Інтернет-ресурсів.

Бібліотека здійснює наукові розробки з розвитку інноваційних процесів у бібліотеках інформаційного суспільства, фундаментальних питань розвитку національної бібліографії України, введення у науковий обіг ретроспективних рукописних та книжкових фондів бібліотек як підґрунтя розвитку духовної сфери суспільства, дослідження з історії Національної академії наук України, історії НБУВ та бібліотечної справи в Україні, науково-інформаційної діяльності наукових бібліотек у відкритому суспільстві.

Новий зміст діяльності Бібліотеки, створення умов для інтенсивного розвитку науки зумовлює необхідність

у підготовці кадрів вищої кваліфікації. 1994 р. у Бібліотеці відкривається аспірантура та створюється спеціалізована рада по захисту кандидатських і докторських дисертацій.

Бібліотека здійснює книгообмін з багатьма бібліотеками та науковими центрами світу, є членом міжнародних організацій, зокрема ІФЛА, Бібліотечної Асамблеї Євразії, Конференції європейських бібліотек, Асоціації українських бібліотекарів, МААН, співпрацює з багатьма науковими, культурними, освітніми організаціями, провідними національними бібліотеками світу щодо комплектування, формування інформаційних ресурсів, обміну спеціалістами, розгортання спільних видавничих проектів з використання рукописної та книжкової спадщини. З 1956–1958 рр. Бібліотека є депозитарієм видань ООН, ЮНЕСКО, МОП, МАГАТЕ, ВОЗ та інших міжнародних організацій.

Щодо українки, визначену як пріоритетну ще при зачаткуванні Бібліотеки, слід відзначити, що з 1993 р. в НБУВ вийшли друком видання, присвячені розкриттю змісту і складу бібліотечних фондів як документальної пам'яті людства, серед яких, зокрема, п'ять випусків «Україномовної книги у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1798–1923)», чотири томи фундаментального збірника документів «Історія Академії наук України: документи і матеріали (1918–1933)», довідник «Особові архівні фонди видатних діячів науки у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», ґрунтовний показник

«Українська революція і державність. 1917–1920 рр.», за її участі видано видатну пам'ятку XVI ст., національний символ нашої держави, на котрому присягають президенти України, – Пересопницьке Євангеліє, численні наукові каталоги, що розкривають унікальні рукописні та книжкові фонди НБУВ, науково-методичні матеріали в галузі бібліотечної та архівної справи, інформаційно-аналітичні видання, культурологічні дослідження. Досліджується також історія бібліотек і бібліотечної справи, зокрема видано монографії з історії НБУВ за 1918–1964 рр.

Отже, розвиваючи ідеї, закладені під час створення національної книгозбірні, НБУВ сьогодні перетворюється на головну бібліотеку України, загальнодержавний комплексний бібліотечно-інформаційний, науково-дослідний і культурний центр, державне сховище рукописної спадщини, творів друку та документів на усіх видах носіїв інформації, що створюються в Україні. У взаємодії зі спеціалізованими та іншими бібліотеками України НБУВ забезпечує повне комплектування, наукову обробку, зберігання та загальнодоступність національних інформаційних ресурсів, повноту інформації про їх склад, а також доступ до світових джерел інформації.

Власне так розумів роль Національної бібліотеки і сам В. І. Вернадський та його однодумці, започатковуючи її у 1918 р., – як інформаційну базу розвитку суспільства в усіх його проявах, центр наукового, духовного і культурного життя суспільства.

Листи В. І. ВЕРНАДСЬКОГО Ф. І. РОДИЧЕВУ

*Публікація і коментар І. Торбакова**

Більш ніж сорокалітня дружба зв'язувала двох цих чудових людей – Володимира Івановича Вернадського і Федора Ізмайловича Родичева (1854–1933)¹. У їхніх біографіях можна легко виявити помітну подібність. Обидва народилися в Петербурзі, обидва були випускниками Петербурзького університету. І той, і інший були активними учасниками земського руху: у 1876 р. Родичев був одноголосно обраний почесним мировим суддею свого повіту, потім був призначений виконувати

посаду дільничного мирового судді, був Вес'єгонським ватажком дворянства і гласним Тверських губернських зборів; Вернадський же з 1892 р. – почесний мировий суддя Моршанського повіту і гласний Тамбовських губернських зборів. І Родичев, і Вернадський стояли біля витоків ліберально-опозиційного «визвольного руху»: у 1903 р. вони взяли участь у з'їзді російських лібералів у Шафгаузені, на якому був створений «Союз визволення». У 1905 р. обидва діячі стають членами Центрального комітету конституційно-демократичної партії. Після скликання Державної Думи і перетворення Державної Ради Федір Ізмайлович і Володимир Іванович присвячують себе парламентській роботі: Родичев був депутатом усіх чотирьох Державних Дум, а Вернадський з 1906 по 1916 рік обирався (від академічної курії) членом Державної Ради. Нарешті, після Лютневої революції обидва займали посади в Тимчасовому уряді: Родичев у березні–травні – комісар у справах Фінляндії, а Вер-

¹ Про Родичева див.: Вишняк М. В. К 75-летию Ф. И. Родичева // Современные записки. – 1929. – Кн. 38; Маклаков В. А. Ф. И. Родичев и А. Р. Ледницкий // Новый журнал. – 1947. – Т. 16; Струве П. Б. Ф. И. Родичев и мои встречи с ним // Возрождение. – 1949. – Кн. 1; Тыркова-Вильямс А. В. Ф. И. Родичев // Новый журнал. – 1954. – Т. 38.

* Торбаков Ігор Борисович, консультант дослідної програми «Центральноєвразійський проект» Інституту Відкритого Суспільства (Нью-Йорк).